

GERGELY JENŐ

A JELENKORI MAGYAR KATOLIKUS EGYHÁZTÖRTÉNETI FORRÁSOK KIADÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

A mögöttünk lévő évtizedben a hazai katolikus egyház 1945 utáni története iránt fokozott érdeklődés mutatkozott. Bár összegző monográfia máig nem született, számos rész kérdés feltárására és dokumentálására — a levéltári törvény adta lehetőségek között — sor került. Rövid áttekintésünkben a történettudomány mint szakma szabályainak megfelelő kiadványokat igyekszünk számba venni. A nyilvánvalóan amatőr közleményeket, a tényeket eltorzító apológiákat külön lenne célszerű megvizsgálni és céljukat, hatásukat értékelni.

A szakszerű egyháztörténeti és egyházpolitikai témájú forráskiadást az tette lehetővé, hogy ez a diszciplína visszanyerte polgárjogát a tudományok spektrumán belül. De legalább ennyire fontos az is, hogy rendezettek lettek az egyházi levéltárak, kutathatóvá váltak az illetékes kormánysszervek levéltárai és a pártarchívumok. Ugyanakkor a leginkább autentikus forráshely: a Vatikáni Titkos Levéltár az 1922 utáni időszakra vonatkozóan továbbra sem hozzáférhető.

A XX. századi magyar katolikus egyház történetének publikussá vált legfontosabb forráscsoportja a püspöki kar tanácskozásainak jegyzőkönyvei. A köztörténethez hasonlítva ennek olyan szerepe van, mint ott a minisztertanácsi jegyzőkönyveknek. A polgári korban rendszeresnek mondható püspöki konferenciák jegyzőkönyvei, azok háttéranyaga, a tanácskozásokból kiadott közös pásztorlevelek vagy határozmányok napjainkig bezárólag szinte hiánytalanul fennmaradtak, illetve összegyűjtésükre sor került. (Bizonytalanságok leginkább az 1950-es évek első felének irattermésével kapcsolatban adódnak.)

A konferencia mibenlétét, résztvevőit, lefolyását, a jegyzőkönyveket mint forrásokat 1984-ben közreadott kötetünk bevezető tanulmányában részletesen ismertettük.¹ A Horthy-korszakban keletkezett jegyzőkönyvek teljes kiadását akkor anyagi okokra hivatkozva elhárították, így forrásközleményünk a püspöki konferenciák köztörténetileg releváns napirendi pontjait tartalmazta. (Esetenként sor került teljes jegyzőkönyvek beemelésére is.)

¹ *Gergely Jenő: A püspöki kar tanácskozásai 1919–1944.* Gondolat Kiadó, Bp., 1984.

Bizonyára ez a kötet is közrejátszott abban, hogy katolikus egyházi részről is fontosnak tartották ezen alapvető forráscsoport publikálását. A Bonni Egyetem egyháztörténeti tanszékének professzora, Adriányi Gábor szorgalmazta és támogatta ezt a vállalkozást. Az általa szerkesztett „Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae” sorozat XII–XIII. köteteként jelent meg „A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között” című forráskiadvány.² Az Esztergomi Prímási Levéltár akkori levéltárosa, Beke Margit szerkesztette sajtó alá az egyébként eredetileg is már nyomdai úton, mintegy 50 példányban sokszorosított, megszerkesztett jegyzőkönyveket. Az alapos bevezető tanulmány mellett a résztvevők archontológiája, továbbá tárgymutató segíti a kötetekben a tájékozódást. Csak sajnálható, hogy a neves szakember nem vállalkozott a jegyzőkönyvek jegyzetekkel történő ellátására, ami a forráskiadás szabályai közé tartozik.

A Dissertationes XIV. köteteként látott napvilágot ugyancsak Beke Margit szerkesztésében „A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között” címmel a Mindszenty-korszak idevágó anyaga.³ A bevezető tanulmányban a szerkesztő nem vállalkozott a korszak egyháztörténetének, egyházpolitikájának áttekintésére. Az pedig nyilván logikusan következett a korábbiakból, hogy ehhez a kötethez sem készült jegyzetapparátus. Figyelmet érdemel a püspöki konferenciákat közlő kötetek esetében, hogy az előszók megemlítik, miszerint a közléshez a püspöki konferencia hozzájárulását adta. Ugyanakkor sem „nihil obstat”, sem „imprimatur” nem szerepel rajtuk, tehát hivatalos egyházi cenzúrát nem gyakoroltak. (Hozzátehetjük, hogy a jegyzőkönyvek különféle példányai — esetenként több évtizedet átfogó kötetei — nem egyházi levéltárakban is megtalálhatók és kutathatók.)

Ismereteink szerint egy idős, nyugdíjas teológiai tanár, aki kellő egyháztörténeti és kánonjogi ismeretekkel is rendelkezik, összegyűjtötte az 1949 utáni püspöki konferenciák jegyzőkönyveit is. Ezek pedig igen viharos körülmények között keletkeztek, és szétszórattak. Leginkább a mindenkori konferencia-elnök hagyatékában lelhetők fel. (Így 1949–1951 között Grósz József kalocsai érsek, 1951–1956 között Czapik Gyula egri érsek, 1956-tól haláláig ismét Grósz érsek, majd Hamvas

2 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. A bevezető tanulmányt írta és szerkesztette: Beke Margit. Sorozatszerk.: Adriányi Gábor. Aurora Könyvek, München–Bp., 1992.

3 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Szerk.: Beke Margit. Köln–Bp., 1996.

Endre csanádi püspök töltötte be átmenetileg ezt a funkciót.) Ezen források közlésére azonban a rendszerváltozás után sem kerülhetett sor.

A jelenkorra vonatkozó egyháztörténeti források érhetően számos esetben igen érzékeny pontokat érintenek, akár személyi, akár egyházpolitikai vonatkozásban. Szerencsére azonban nem mindegyik forráscsoportnál vannak ilyen nehézségek, hiszen azok már nem „kollektíve” a püspöki kar „termékei”. Vegyük számba ezek közül a leginkább jellegzeteseket.

Az egyháztörténet markáns forráscsoportja az ordinarius által végzett egyházlátogatások során keletkezett irategyüttes. A canonica visitatio meghatározott kérdésekre adott válaszai — az így készült jegyzőkönyvek és kimutatások — egy-egy egyházmegye történetének nélkülözhetetlen forrásai. A visitációs források mibenlétéről Dóka Klára adott közre egy tájékoztató füzetet, illetve az ő vezetésével indult 1994-ben az „Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa” címet viselő sorozat. (Akkor sorozatszerkesztő Szántó Konrád és Zombori István, a kiadványokat a METEM jegyezte.) A sorozat 1. számú kötete a kalocsai főegyházmegye levéltárában található visitációs jegyzőkönyvek listáját és rövid tartalmi ismertetését adta közre. Ezt követően, máig is folytatva, egyházmegyénként került sor ugyanezen forrásregeszta publikálására. A XX. századra vonatkozóan azonban ez a forráscsoport már nem meghatározó: ekkor ugyanis ritkán került sor ilyen típusú egyházlátogatásokra; ha igen, akkor is az 1918 előtti két évtizedből találkozzunk ilyennel.

Ugyancsak fontos sorozat Dóka Klárának, a Magyar Országos Levéltár munkatársának köszönhetően a „Térképek az egyházi levéltárakban” 1990-es években sorra megjelenő füzetei. Egyházmegyénként adja közre a térképek leírását, lelőhelyét, adatait. Ezek többsége nem is elsődlegesen egyháztörténeti jellegű, hanem a köztörténet fontos forrásai.

Az összefüggő irategyütteseket publikáló kötetek között tallózva — kronológiai rendben — az Izsák Lajossal együtt szerkesztett és közreadott „A Mindszenty-per” című könyvet említhetjük.⁴ Mint közismert, ezzel kapcsolatban már 1949 január elején megjelent az ún. „Sárga könyv”, amely a vádiratot „dokumentáló” iratokat tartalmazta. A per lezajlása után, 1949 februárban adták ki a „Fekete könyvet”, a Mindszenty-per megszerkesztett „forgatókönyvét”. A mi vállalkozásunk a Belügyminisztérium irattárában akkor feltalálható peranyagot tette közzé (összevetve a Magyar Rádió hangarchívumának felvételeivel). Sajnálatos módon a per nyomozati anyagát, ami nyilván szerves része ennek a forrásegyüttesnek, nem kutathattuk. 1986-ban Franciaországban közzétettek egy ugyancsak „fekete könyvet” a Politikai perek c. sorozat 2. köteteként, amihez előszót Békés Gellért írt

4 A Mindszenty-per. Szerk.: Gergely Jenő – Izsák Lajos. Reform Rt., Bp., 1989.

Mindszenty-émlékiratainak idézésével, majd következett az eredeti Fekete könyv reprint szövege, végül Varga László jogi okfejtése a per koncepciók jellegéről.⁵ Ez a kötet azonban aligha tekinthető történettudományos szempontból szakszerű forráspublikációnak. Célja nem is ez volt, hanem nyilvánvalóan (egyház)politikai, hiszen ekkor már megkezdődött a biboros boldoggá avatási pere.

Egy koherens egyházpolitikai természetű forráscsoportot képeznek a Magyar Népköztársaság és a Magyar Katolikus Püspöki Kar között 1950. augusztus 30-án aláírt egyezményhez vezető tárgyalások jegyzőkönyvei és a csatlakozó dokumentumok. Ezek annak idején az Állami Egyházügyi Hivatal irattárában már kutathatók voltak. Így született meg az általunk szerkesztett, jegyzetelt stb. kötet „Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon” címmel.⁶ Ennek érdekessége, hogy az eredeti elképzelés szerint a kötetet a Kossuth Könyvkiadó jelentette volna meg. A közbejött rendszerváltozás után ettől elállt, és egy egyházi kiadó, a Vigilia tartotta érdemesnek a publikálást. (Persze „nihil obstat” nélkül, de az akkori „hivatalos” katolikus egyháztörténész-professzor lektorálása mellett.)

1991-ben látott napvilágot Ólmosi Zoltán szerkesztésében a „Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA követségen” című kötet.⁷ A pártarchívumból válogatott dokumentumok az 1956 utáni egyházpolitika alapvető forrásait tartalmazzák. A szerkesztő mértéktartó jegyzetekkel látta el a szöveget, írt egy szolid bevezető tanulmányt. Csak azt kifogásolhatjuk, hogy a kötetnek nincs legalább névmutatója.

A téma iránti megnövekedett érdeklődést jelzi, hogy ugyancsak 1991-ben látott napvilágot Binds Ferenc győregyházmegyés pap és Németh László tanár szerkesztésében „»Ha engem üldöztek«. Válogatott dokumentumok a győri egyházmegye életéből 1945–1966” című forrásközlő kötet.⁸ A forráskiadás minden szabályának eleget tevő kötet példás előszóval ellátva, sajnálatosan elkerülte a szakma figyelmét. Pedig ha ilyen kiadványok készülnének minden egyházmegyről (és szerzetesrendről), akkor az érzelmileg túlfűtött, nem egyszer torzítóan szubjektív írások a helyükre tehetők lennének.

Legújabbán egy olyan kötet került kiadásra, amely messze áll bármiféle egyházpolitikai szemponttól, apológiától; levéltárosok által készített példás forráski-

5 Mindszenty József a népbíróság előtt. Politikai perck 2. I. U. S. Paris, 1986.

6 *Gergely Jenő*: Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Dokumentumok. Vigilia Könyvkiadó, Bp., 1990.

7 Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen. Szerk.: Ólmosi Zoltán. LEX Kft., Bp., 1991.

8 „Ha engem üldöztek”. Válogatott dokumentumok a győri egyházmegye életéből 1945–1966. Mécs László Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1991.

advány: „Apor Vilmos Gyulán. Válogatott dokumentumok” címmel Erdmann Gyula és Merényi-Metzger Gábor adta közre az immár boldog Apor Vilmos gyulai plébánosi működésének dokumentumait.⁹ Véleményünk szerint ez a kötet eklatáns példája annak, hogy miként lehet és kell követni a forrásokat „felfedező” jezsuita atyák példáját anélkül, hogy bármiféle apológiába tévednénk.

Az egyháztörténeti források újabb csoportja lehet az „ellenség” szemszögéből keletkezett dokumentumok számbavétele és publikálása. Ennek első jele az „Egyházi hangulat-jelentések 1951, 1953” című kötet.¹⁰ Ez az ugyancsak példás forrásközlés (precíz és informatív lábjegyzetekkel, annotált névmutatóval) a Fővárosi Tanács egyházi elnöke előadójának a város irattárában őrzött irategyüttesét adja közre. Egy jobb sorsra érdemes középiskolai tanár jelentései (beleértve a gyóntatószéki információkat is) és az egyházi elnöke előadó összesített értékelései megdöbbentő és elszomorító képet adnak az 1950-es évek első felének állapotairól.

Áttérve a nem archív iratokat közlő kiadványokra, amelyeknél talán már nem is kérhetjük számon rigorózan a forrásközlés szabályait, először a naplók, emlékiratokat vegyük szemügyre. Itt már valóban ízlés szerint válogatva, első helyre Mindszenty József bíboros Emlékiratait kell tennünk, amelyek az 1956 utáni azilumban, az amerikai követségen íródtak. Magyarul először 1974-ben, Kanadában jelentek meg (Toronto, 1974., Vörösvári Kiadó), majd pedig 1989-ben Budapesten a Szent István Társulat reprintben ismét kiadta.¹¹ Az a tény, hogy az ominózus emlékiratokhoz senki nem fűzött kommentárt (sem előszóként, sem jegyzetek formájában) lehet, hogy szerzői jogi feltétel volt, de hogy több tekintetben is ez kívánatos lett volna a történeti hűség kedvéért, az kétségtelen.

Ugyancsak 1990-ben adták ki Magyarországon reprintben Nagy Töhötöm ex-jezsuita „Jezsuiták és szabadkőművesek” című emlékiratát,¹² amelynek eredetije 1963-ban jelent meg Buenos Airesben. Ez a könyv mintegy „kontrollja” a Mindszenty-emlékiratoknak, legalábbis az érintkezési pontokon. Hogy vezető tanulmány, jegyzetek, név és tárgymutató ebben sem található, a fentiek alapján már nem is meglepő, hiszen a gyors megjelenés és az anyagi haszon lehetett az elsődleges szempont a kiadók részéről.

⁹ Apor Vilmos Gyulán. Válogatott dokumentumok. Összeállította: Erdmann Gyula – Merényi-Metzger Gábor. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2000.

¹⁰ Egyházi hangulat-jelentések 1951, 1953. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeállította: Szabó Csaba. Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2000.

¹¹ *Mindszenty József*: Emlékirataim. Szent István Társulat, Bp., 1989.

¹² *Nagy Töhötöm*: Jezsuiták és szabadkőművesek. Univerzum Kiadó, Szeged, 1990.

Azt, hogy „lehet ezt másként is csinálni” bizonyítja az Orbán Sándor és Vida István szerkesztésében, előszavával, jegyzeteivel és annotált névmutatójával közreadott karcsú kötet: „Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944”.¹³ A kézirat eredetije az Esztergomi Prímási Levéltárban található, a Serédi Levéltár anyagában. Maga a kézirat — ismereteink szerint — gépelt másolat formájában maradt fenn, ám Serédi saját kezű aláírásával ellátva. A kézzel írt fogalmazvány, ha egyáltalán ilyen volt, nem került elő. A dokumentum alapvető forrás e vészkorszak történetéhez, különösen a katolikus egyház felső vezetésének megítéléséhez.

Ugyanebbe a műfajba tartozik a „Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946” című kiadvány. A kalocsai érsek nem utólag, hanem naprakészen írta naplóját, amelynek ez a töredéke maradt csak fenn, a többi kézen-közön eltűnt az ÁVH bugyraiban. Török József professzor adta közre a forrást.¹⁴ A kötethez a rövid utószótól eltekintve semmiféle más apparátus nem járult. Pedig igencsak neurálgikus kérdéseket érint az emlékirat, amelyekről hasznos lenne megismerni a mai egyháztörténész véleményét is.

Igazából műfajilag meghatározhatatlan számos kiadvány, kötet jellege, amelyek fontos dokumentumokat is közreadnak. A probléma itt sem a jobbító szándékkal van, hanem a szakmai kritériumok negligálásával. A nem egyszer publicisztikai jellegű „saját szövegek” közé vagy mellé tett dokumentumok közreadásakor legjobb esetben azok hiteles feltalálási helyét olvashatjuk. Ebbe a kategóriába sorolható Virt László: Márton Áron, a lelkiismeret apostola című kötete.¹⁵ Hasonló, de igényesebb kiadvány Petróci Sándor: Emlékek Pétery József püspökről című kötete,¹⁶ amelyben a hányatott sorsú váci püspök számos megnyilatkozását, írását teszi közzé.

Ha nem is tekinthető a szó szoros értelmében forráskiadásnak, mégis a korszak egyháztörténetének fontos forrásait képezik Mindszenty bíboros szentbeszédei. Beke Margit szerkesztésében „Egyházam és hazám” címmel három kötetben jelentek meg ezek a szövegek, amelyek természetesen nem egyszerűen „csak” szentbeszédek, hiszen azoknak volt konkrét társadalmi-politikai „üzenete” is.¹⁷ A

13 Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944. Sajtó alá rendezte Orbán Sándor és Vida István. Zrínyi Kiadó, Bp., 1990.

14 Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946. Sajtó alá rendezte: Török József. Szent István Társulat, Bp., 1995.

15 Márton Áron, a lelkiismeret apostola. Összeállította és a bevezetőt írta: Virt László. Ecclesia, Bp., 1988.

16 *Petróci Sándor: Emlékek Pétery József püspökről.* Szent István Társulat, Bp., 1997.

17 *Egyházam és hazám: Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei.* Összegyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Beke Margit. Esztergomi Főegyházmegegyezés kiadása, Esztergom, 1991., 1994., 1998.

beszédek a szerkesztő jegyzetekkel látta el, bevezető tanulmányt készített a kötetekhez, névmutatók segítik a tájékozódást, és még fényképmelléletek is szemléltetik az eseményeket. Az egyháztörténetírás szempontjából ugyanilyen fontos lenne összegyűjteni mondjuk Czapik Gyula egri érsek vagy Hamvas Endre csanádi püspök majd kalocsai érsek, netán Lékai László bíboros beszédeit is. Ha másért nem, legalább a kép teljessége érdekében.

Befejezésül egy unikális forráskiadást kell méltatnunk. Prohászka Ottokár, a későbbi „megindexelt” fehérvári püspök 1877-ben kezdte írni — és 1927-ben bekövetkezett haláláig folytatta is — „lelki naplóját”, amit összegyűjtött munkáinak szerkesztője és közreadója, a piarista Schütz Antal „Soliloquiának” nevezett el. Ennek a kéziratnak az első kiadására 1929-ben került sor, a Schütz által szerkesztett Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái (Bp., Szent István Társulat kiad.) 23. és 24. köteteként. Schütz, átérezve a napló pikantériáját, terjedelmes és igen alapos elemző életrajzot írt eléjük Prohászka-ról, aminek számos megállapításával ma is egyet kell értenünk.

A Prohászka-naplónak is megvan a maga sorsa. Amikor a püspök váratlanul elhunyt, titkár-féle bizalmasa, egy Némethy Ernő nevű katolikus pap a kezébe került naplót ollóval megcenzúrázta, és a szerinte kompromittáló, vagy csak esetleg félreérthető részeket eltűzelte. A kézirat egyes részei szerencsére sem Némethy, sem Schütz kezébe nem kerültek, a fehérvári palota iratai között rejtőzködtek. Így Schütz a Némethy által neki adott szöveget tette közzé. (Ugyancsak jegyzetek és kommentárok nélkül.) Ez az eljárás nem maradt titokban, és a kutatókat szinte máig izgatták a rejtve maradt részletek. P. Szabó Ferenc. S. J. vezetésével az 1990-es évek elején összejött egy Prohászka-kutató civil szervezet Székesfehérvárról, amelynek egyik célja a soliloquia hiteles szövegének felkutatása és közzétevése volt. Barlay Ö. Szabolcs ciszterci atya és Frenyó Zoltán filozófus közreműködésével született meg a három kötetes „Prohászka Ottokár: Naplójegyzetek” sorozat.¹⁸ A Schütz-féle kiadványt kiegészítették a fehérvári levéltárban előkerült anyagokkal, illetve pótolták — ahol lehetett — a Schütz által is kihagyott naplórészleteket. A kevés jegyzet szűkszavú, inkább csak latin vagy más idegen nyelvű szövegek, idegen szavak fordítására korlátozódik. Ezt az eljárást végső soron helyeselhetjük, hiszen a lelki naplók interpretálása nem ezen jegyzetek, hanem külön monográfia feladata lehetne.

Prohászkanál maradványok, az indexre tételével kapcsolatos forrásfeltárást és publikálást említhetjük meg. Az 1990-es évek elején, mondhatni véletlenszerűen, az

¹⁸ I. 1887–1891. Székesfehérvár, 1997.; II. 1891–1919., Székesfehérvár, 1997.; III. 1919–1927. Székesfehérvár, 1997.

Esztergomi Primási Levéltárban Prohászka ottani működése után kutatva találtunk rá a vigilandia bizottság terjedelmes jegyzőkönyvére, amelynek „feljelentése” alapján 1911-ben Prohászka indexre tették. A dokumentum forrásvidékének feltárása mellett összegyűjtöttük a többi idevágó hazai információt is, és azt egy tanulmányban publikáltuk.¹⁹ Adriányi professzor eme tanulmányunkra, illetve forrásközlésünkre is utalva ismételten kérte a Szentszék illetékeseit, hogy tegyék lehetővé számára Prohászka indexre vételének kutatását. Ezt a lehetőséget 2000 decemberében megkapta. Szenzációsnak mondható források birtokába jutott, amelyeknek publikálását 2001-re tervezi.

Egy fehér folttal kevesebb marad a jelenkori magyar egyháztörténet tablóján. De hát Isten malmal lassan őrölnek (de őrölnek).

19 Ein Beitrag zur Indizierung einiger Werke des Bischofs von Székesfehérvár, Ottokár Prohászka. In: Im Gedächtnis der Kirche neu erwachen. Studien zur Geschichte des Christentums in Mittel- und Osteuropa. Festgabe für Gabriel Adriányi zum 65. Geburtstag. Hrsg. Reimund Hass, Karl-Josef Rivinius und Hermann-Josef Scheidgen. Köln-Weimar-Wien, 2000. Böhlau Verlag, 449-461. p.